

חירות בתוך מסגרת

שיחה עם פרופ' יורם הרפז, מרצה לחינוך במכללת בית ברל, על הטרונומיה ואוטונומיה בחינוך

פרופ' יורם הרפז מדבר על יחסו האמביוולנטי של משרד החינוך לאוטונומיה בחינוך ומציג את חזונו על בית ספר אוטונומי 'באמת' - בית ספר שבו הלמידה מבוססת על הנעה אוטונומית.

שוחחה והביאה לדפוס: נעמה רשף

אך האינסטינקט הבסיסי של המשרד הוא ריכוזי. הינה דוגמה טרייה: לפני שבועיים התפרסמה כתבה בעיתון "הארץ" על ניסוי שאני מנחה בחט"ב בבית הספר "רמות ים" במועצת עמק חפר בהוראת 'היסטוריה גדולה' - תוכנית לימודים רבת-חומית שבה כל המורים מלמדים יחד את ההיסטוריה של הקוסמוס וכדור הארץ מהמפץ הגדול ועד העתיד הנראה לעין. התוכנית פותחה על ידי פרופ' דיוויד כריסטיאן והיא ממומנת על ידי ביל גייטס. היא נלמדת בבתי ספר רבים בעולם, ונחשבת לתוכנית הלימודים המושקעת, המרתקת והמלהיבה ביותר שפותחה אי פעם. באותו בוקר שבו התפרסמה הכתבה התקשר בעל תפקיד בכיר ביותר במשרד החינוך למנהל בין הספר וצעק עליו: "מה אתם עושים, אתם מנסים להתחרות במשרד החינוך?! מי אתם שתמציאו תוכנית לימודים?! " זהו מאפיין של רשות סמכותנית (אוטוקרטית): "לא חשוב מה אתם עושים, גם אם זה טוב, גם אם זה מתאים לגמרי

קולות: פרופ' הרפז שלום. מערכת החינוך בישראל מבקשת ללכת יותר ויותר לכיוון של אוטונומיה - החל מאוטונומיה בניהול, בה בית הספר מעצב את תוכנית הלימודים שלו וקובע את חלוקת המשאבים, וכלה בגישות חינוכיות שקוראות לאוטונומיה של התלמיד בבחירת התכנים, דרך הלמידה והערכה. מה דעתך על המגמה הזאת?

הרפז: משרד החינוך אמביוולנטי ביחסו לאוטונומיה של בתי הספר - אוטונומיה חינוכית, לא רק מנהלית. ביד אחת הוא משחרר וביד השנייה הוא מהדק. הוא מתקשה להחליט מה הוא רוצה לעודד - חופש או צייתנות, אוטונומיה או הטרונומיה. מצד אחד, המשרד ריכוזי ושולט במערכת החינוך באמצעות בחינות בגרות, מיצ"בים, תוכניות לימודים מחייבות ואין-ספור תקנות וחוזרים. מצד שני, הוא גם רוצה לתת אוטונומיה ומעודד ייחודיות בית ספרית, מעורבות של עמותות שונות, יוזמות מהשטח ועוד.

חברה של ציידים. מערכת החינוך, המשקפת את החברה - ולא כפי שהיא רוצה לחשוב, מובילה אותה - התאימה עצמה לתהליך הזה; היא ויתרה על חזון חינוכי הממוקד בטוב הכללי, ונותנת ל"כוחות השטח" לפעול; לא מתוך הכרה בחשיבותה של אוטונומיה חינוכית, אלא מתוך חולשה ואובדן דרך.

באופן ספציפי יותר, משרד החינוך מבולבל ואינו יודע לאן הוא רוצה להוביל את המערכת שעליה הוא מופקד. הוא חש את התסיסה היזמית בשטח - מתחת לכל עץ רענן מתכנסים יזמים למיניהם ומנסים "להמציא את החינוך מחדש", ליצור מסגרות חינוך המתאימות לרוחה החדשנית של המאה ה-21 - ונגרר על ידה, וגם בד בבד, מנסה לרסן אותה. בשנים האחרונות הפכנו ל־ educational start-up nation, למרות שאיני רואה עדיין חינוך כלשהו, מודל בית ספרי כלשהו, הראוי לאקזיט. עקב היזמות החינוכית המתעצמת ובהיעדר כיוון משל עצמו, המשרד נאלץ לאפשר "פתחי חירום" שונים לשחרור הלחץ היזמי, כאשר ברקע מלווה אותו חרדה מפני אובדן משילות ואנרכיה חינוכית. החרדה מובנת: אנחנו כידוע חברה שבטית, ואם יוסרו המחסומים, כל שבט - החילוני, הדתי-לאומי, החרדי, הערבי - ירצה חינוך משלו, חינוך לכל שבט... וכל שבט מחולק אף הוא לתת-שבטים... אם המשרד היה פחות ריכוזי וצר אופקים, הוא היה צריך להנחות מדיניות של "חינוך אוטונומי מבוקר לכל שבט". לפי שעה הוא מאפשר חינוך כזה לשני שבטים בלבד - השבט הדתי-לאומי והשבט החרדי. אני חושב שהחלוקה של שי פירון - 70% מוכתבים מלמעלה, הטרונומיים, ו-30% יזומים מלמטה, אוטונומיים - משקפים את היחס בין הטרונומיה ואוטונומיה, מרכז וביזור במדיניות של משרד החינוך ביחס לבתי הספר.

קולות: במאמרים שלך אתה כותב על היעדר מוטיבציה אוטונומית כבעיה מרכזית של בתי הספר. האומנם אוטונומיה היא הדרך להבראת תחלואי מערכת החינוך?

הרפז: מתן אוטונומיה לתלמידים וגם למורים, למנהלים ולמסגרות החינוך בכלל לא יבטיח את תחלואי מערכת החינוך, אך הוא צריך להיות עיקרון מנחה שלה. עיקרון מנחה במדיניות של משרד החינוך ביחס למסגרות החינוך צריך להיות הגדלת מרחבי האוטונומיה של כל השחקנים במערכת החינוך, ובמוקד העיקרון הזה

למדיניות שלי - הכול צריך לעבור דרכי ולקבל ממני אישור!"

הפילוסוף ז'אן פול סארטר כתב שהיחסים בין הגבר לאישה הם תמיד ובהכרח טראגיים משום שהגבר רוצה מן האישה שני רצונות סותרים - שתבחר בו, כלומר תהיה בעלת תודעה אוטונומית, ושתהיה גוף, כלומר תהיה חסרת תודעה ותשמש אותו באופן הטרונומי. ייתכן שגם היחסים בין משרד החינוך לשטח הם תמיד ובהכרח טראגיים משום שהמשרד רוצה מהשטח שני רצונות סותרים - שייצית לו וימציא יוזמות חדשות, שיהיה הטרונומי ואוטונומי...

פרופ' יורם הרפז

קולות: האם אתה רואה מגמה - מהטרונומיה לאוטונומיה, מריכוזיות לביזור?

הרפז: כן, יש מגמה כזו, גם אם היא לא ליניארית, משום שהחברה כולה נעה מריכוזיות לביזור, מחברה קולקטיביסטית, מגויסת אידאולוגית או מחויבות לטוב כללי כלשהו, לחברה אינדיווידואליסטית, לעיתים אגוצנטרית, שבה כל אדם לנפשו. הסוציולוג זיגמונט באומן כתב שלאורך ההיסטוריה אנשים התייחסו לעולם ולחברה, ל"שמורה" בלשונו המטפורית, בשלוש צורות. בתקופה הטרומ־מודרנית אנשים התייחסו לשמורה כמו "מפקחי השמורה", כלומר אלוהים הפקיד בידנינו שמורת טבע ותפקידנו לשמור עליה, להשגיח על "שרשרת ההוויה הגדולה". בתקופה המודרנית, הם התייחסו אליה כמו "גנני השמורה", כלומר תפקידנו הוא להשליט בשמורה סדר חדש, לעקור עשבים שוטים, יהודים למשל, ולשתול צמחים בריאים. בתקופה הפוסט־מודרנית אנשים מתייחסים לשמורה כאל מקום המיועד לניצול ולעצמם - כאל "צייד השמורה": מה אנחנו יכולים לקחת מהשמורה, מה אפשר לצוד בה... החברה הפכה לחברה של אינדיווידואלים הדואגים כל אחד לעצמו,

צריך להציב טיפוח מוטיבציה אוטונומית, מוטיבציה פנימית ללמידה.

מוטיבציה אוטונומית ללמידה אינה רק אמצעי ללמידה, היא גם המטרה שלה, שכן אנחנו חיים בחברה המונעת על דלק של מוטיבציה אוטונומית. המאה ה-21 היא המאה של המוטיבציה האוטונומית. מוטיבציה אוטונומית היא מקור הרווחה והרווח בחברה שלנו. מבחינת הרווחה, ה־well being של האדם, מוטיבציה אוטונומית היא המפתח - הרווחה הנפשית שלנו תלויה באופן מכריע בחוויית האוטונומיה המוטיבציונית שלנו. מבחינת הרווח, מוטיבציה אוטונומית היא המנוע של החדשנות בכלכלת הידע, הכלכלה הפוסט-חרושתית. חברות ההיי־טק, ולא רק הן, שמו לב לכך שכלל שלעובדים יש יותר מוטיבציה אוטונומית הם ממציאים יותר ותורמים יותר לרווחיות של החברה. גם מפעל הלאור־טק הנקרא בית ספר כבר מכיר בכך שכאשר התלמידים מונעים אוטונומית הם "מייצרים" יותר למידה משמעותית. אם בית הספר רוצה למידה משמעותית - וכי מה עוד הוא רוצה?! - הוא חייב לספק תנאים להתהוותה של הנעה אוטונומית. הנעה אוטונומית אינה "לעשות את מה שבא לי" אלא לעשות את מה שמבטא את עצמיותי - את כישורי, את נטיותי ומאויי העמוקים. הנעה אוטונומית אינה רק "חופש שלילי" - היעדר אילוצים, אלא גם ובעיקר "חופש חיובי" - עשייה המבטאת ומכוננת את עצמיותו של האדם, עשייה אותנטית.

קולות: מהם המחירים שמגיעים עם הדרישה לאוטונומיה ולחירות?

הרפז: בחינוך, אולי בחיים בכלל, לכל דבר יש מחיר; חינוך הוא trade off - עשית מהלך בחזית אחת, שילמת בחזית אחרת. המחיר הגדול ביותר יבוא מכך שאיננו יודעים איך נראה בדיוק בית ספר אוטונומי, בית ספר המבוסס על הנעה אוטונומית ואותנטית ללמידה. בית אוטונומי כזה רחוק מאוד מבית הספר הרגיל, ההטרונומי, ה"נורמלי". המעבר מבית ספר הטרונומי לבית ספר אוטונומי יהיה רצוף בדם, יזע ודמעות... הוא מצריך היערכות מבנית חדשה של בית הספר ומערכת החינוך, אולי של החברה בכללה.

בית ספר אוטונומי צריך להיות חכם יותר מבית ספר פתוח או דמוקרטי שנותן לתלמידים חופש ומקווה שהם יצמיחו הנעה אוטונומית-אותנטית. באחד מספריי קראתי למודל כזה של בית ספר "בית ספר של המודל השלישי". המודל הראשון הוא בית ספר של תוכנית הלימודים במרכז; המודל השני הוא של הילד

במרכז; המודל השלישי הוא בית ספר שבו המפגש בין הילד לתוכנית הלימודים במרכז. כלומר, בית הספר של המודל השלישי, בית ספר אוטונומי-אותנטי מספק לתלמידים תנאים אופטימליים לפגישה עם תוכנית לימודים - מערך תכנים עשיר, עדכני ומלהיב, כמו זה הכלול בתוכנית "היסטוריה גדולה" שהזכרנו קודם, ודפוס הוראה תובעני ותומך המעודד למידת חקר.

קולות: האם אין חשש שבית ספר אוטונומי המבוסס על הנעה אוטונומית יהיה חסר גבולות ונטול סמכות?

הרפז: מעשית יש חשש כזה, עקרונית אין. כלומר, מקימי ומנהלי בית ספר כזה עלולים לפרש אוטונומיה כ"חירות שלילית" בלבד, כהיעדר אילוצים, ואז בית הספר יהיה "חסר גבולות ונטול סמכות". אלכסנדר ניל ביסס על פרשנות כזו את בית ספרו המפורסם "סאמרהיל". הוא הניח שהילד "טוב מנעוריו" ואם רק ניתן לו חופש כמעט מוחלט כל הטוב הזה ייצא אל הפועל. זו תפיסה קצת פשטנית של "טבע הילד". בסך הכול התלמידים של ניל "יצאו בסדר" על פי אמות המידה שלו, אך אני סבור שאפשר לצפות מהתלמידים ליותר - לטובתם הם ולטובת החברה בכללה.

הנוסחה שלי היא "חירות בתוך מסגרת". המסגרת, אם היא מוגדרת כראוי, אינה שלילתה של החירות, אלא ערובה לחירות. אם אין מסגרת המבנה חירות ותומכת בה, תיווצר אנרכיה שבה רק "החזקים שורדים". זהו האתגר של בית הספר האוטונומי - לכוון מסגרת המבטיחה את החירות והמטפחת הנעה אוטונומית ללמידה. לשם כך עלינו להתבונן באמצעי החינוך - תוכנית הלימודים, דפוס ההוראה, שיטת ההערכה, המבנה הארגוני, האקלים החינוכי והתנאים הפיזיים - ולשאול כיצד לעצב אותם כך שיפתחו ויטפחו הנעה אוטונומית ללמידה, וגם הנעה אוטונומית להוראה ולניהול.

קולות: האם אתה חושב שמערכת החינוך בישראל מוכנה לחירות כזו, למסגרות חינוך המבוססות על הנעה אוטונומית?

הרפז: ספק. בתי ספר אוטונומיים במובן שלנו מבוססים על מתן אמון בתלמידים, במורים ובמנהלים, מתן אמון מראש, עוד לפני שהם הוכיחו שהם

ראויים לו. איכותה של מערכת

חינוך אינה יכולה

להעלות על

א י כ ו ת

והמתחנכים - ו"השלטון
הישן", משרד החינוך, מאבד
את ביטחונו העצמי ומוכן באין
ברירה לתת יותר אמון ב"מעמד
החדש". אולי, מי ידע, מבשילים תנאים
למהפכה חינוכית...

קולות: אם אנחנו מדברים על אוטופיה, מהי התמונה האוטופית הרחבה ביותר שאתה יכול לצייר למערכת החינוך שלנו?

הרפז: אילו יכולתי להנדס מחדש של מערכת החינוך
שלנו - והנדוס חברתי-חינוכי הוא משחק מסוכן,
הוא כזכור המשחק של "גנני השמורה" - אני חושב
שהייתי עושה זאת בעזרת מחשבת החינוך של צבי
לם ושל הוגים אחרים שחשבו באופן דומה. לפי
מחשבת החינוך הזאת יש שלושה סוגי חינוך, שלוש
פרדיגמות פדגוגיות. לחינוך הראשון נקרא "חינוך
כלים", סוציאליזציה בלשונו של לם, ולפיו מטרת
החינוך היא לצייד את התלמידים בכלים שיאפשרו
להם להשתלב בחברה ובעבודה. לחינוך השני נקרא
"חינוך ערכים", אקולטורציה בלשונו של לם, ולפיו
מטרת החינוך היא להשפיע על אופיים של התלמידים
ברוח הערכים והאמיתות המכוננים את התרבות
המועדפת. לחינוך השלישי נקרא "חינוך יחידים",
אינדיווידואציה בלשונו של לם, ולפיו מטרת החינוך
היא לאפשר לכל תלמיד להיות יחיד, אדם המממש
את אישיותו הייחודית, או בלשונו של קן רובינסון -
לחיות בהתאם ל"מקום הנכון".

בתי הספר הם מוסדות משונים שאינם עושים, או
אינם עושים כראוי, אף לא אחד מה"חינוכים" האלה
והם אינם משיגים אף לא אחת ממטרות החינוך - הם
אינם מחברתים, אינם מתרבתים ואינם מייחדים,
הם אינם מציידים את התלמידים בכלים הדרושים
לכלכלה ולחברה שלנו ("מיומנויות המאה ה-21"),
אינם מנחילים ערכים של התרבות המועדפת (בבתי
הספר הממלכתיים - חשיבה עצמאית, מעורבות
חברתית, השכלה רחבה) ואינם מאפשרים לתלמידים
למצוא ולהמציא את עצמם.

ההנדוס מחדש מציע למערכת החינוך שלושה סוגים
של בתי ספר: בתי ספר כלים, בתי ספר ערכים ובתי
ספר יחידים. הסוג הראשון עשוי לכלול בתי ספר
לרפואה, בתי ספר למשפטים, בתי ספר למחשבים
וכדומה. אך בבתי הספר האלה לא ילמדו, למשל,
רפואה כמו שמלמדים מבוגרים, אלא ילמדו את תחומי
הדעת השונים מנקודת מבט רפואית - ההיסטוריה

החברה שבה היא מתנהלת, והחברה שלנו מבוססת
על מעט אמון והרבה חשד. אנחנו, כבר אמרנו, חיים
בחברה שבטית משוסעת שמנהיגיה מחריפים את
שסעיה כדי לבסס את שלטונם. החברה שלנו רדופת
פחדים קיומיים, חלקם מציאותיים וחלקם מדומיינים,
ומנהיגיה פחדנים ומושחתים - חלקם אחרי הכל
וחלקם לפניו. חברה כזו אינה יכולה להתבסס על
אמון, והיא תתקשה להצמיח מערכת חינוך המבוססת
על אמון.

אבל אנחנו אנשי החינוך, צריכים לנסות לכונן חינוך
אוטונומי כנגד כל הסיכויים. ניטשה כתב ש"מידה של
טמטום הכרחית לכל עשייה"; אנחנו צריכים לאמץ
"מידה של טמטום" כעמדה אסטרטגית. נעשה מאמץ
לעשות מערכת חינוך אוטונומית מבוססת אמון
שמובילה את החברה ולא נגררת אחריה. יש ויכוח
נמשך בין פדגוגים וסוציולוגים: הפדגוגים אומרים
שהחינוך מוביל את החברה והסוציולוגים אומרים
שהחינוך משקף אותה. הסוציולוגים כנראה צודקים,
אבל למרות זאת, אנחנו הפדגוגים, נמשיך לגלגל את
הסלע הסיזיפי שלנו לפסגת ההר ולקוות שיום אחד
הוא יתייצב שם. בינתיים, למרות שהסלע מתגלגל בכל
פעם למטה, אנחנו רשאים להרגיש מאושרים - חיינו
מלאי משמעות... חינוך במילים אחרות הוא אומנות
הבלתי אפשרי שאנחנו מתמחים בה... נעשה מאמץ...

וייתכן שהאמון יבוא בסופו של דבר מאוזלת ידו
של משרד החינוך. המשרד אינו יודע מה הוא רוצה
ממוסדות החינוך שלו. הוא רוצה כמובן לתחזק אותם
ביעילות, אך לא יודע בשביל מה. לאחרונה הוא מפיק
איזו מדיניות משונה בשם "פדגוגיה מוטת עתיד"
המבוססת על כשל לוגי, על המחשבה שניתן לחלץ
את מטרות החינוך, את מה שראוי לעשות, מניתוח
מה שמצוי - "מגמות המאה ה-21". אבל את הראוי
אי אפשר להפיק מהמצוי, ו"המאה ה-21" היא מושג
פיקטיבי הניתן לאינספור פרשנויות. ובכל מקרה,
החינוך לא צריך להתאים ל"מאה ה-21" אלא דווקא
ללכת נגדה. אם "מגמות המאה ה-21" ימשיכו כמות
שהן, המאה הזו תהיה ככל הנראה המאה האחרונה
בתולדות האדם. במילים אחרות, מחשבת ומעשה
החינוך מתחילים באוטופיה - בדימוי מוטה ערך של
מטרת החינוך, ולא בדיאגנוזה - תיאור ניטרלי של
המציאות.

מהפכות חברתיות מתרחשות כאשר מופיע מעמד
חדש נטול זכויות המודע לעצמו, וכאשר "השלטון
הישן" מאבד את ביטחונו העצמי. ייתכן שלאחרונה
מופיע מעין מעמד מקופח כזה - מעמד המחנכים

לעיתים קרובות "בית ספר למדעים ולאומניות". גם הישיבות המכונות "ישיבות קטנות" שייכות למודל הזה. ויש בתי הספר הדמוקרטיים מכווני היחידים. את מה שנוצר באופן מקרי אני מציע ליצור באופן "מהונדס" ומתוכנן ולהקים בתי ספר שונים הממלאים באופן אפקטיבי את ייעודם המיוחד.

קולות: וכיצד בא לידי ביטוי עקרון האוטונומיה בהנדסה החינוכית שלך?

עקרון האוטונומיה הוא העיקרון המכונן של כל הנדסת החינוך הזאת - התלמידים בוחרים (בעזרת הוריהם) בסוג החינוך ובבית הספר המתאים לתוכניות החיים המתהוות שלהם. עקרון האוטונומיה מנחה גם את מה שקורה בתוך בתי הספר - הם מספקים תנאים מיטביים להנעה אוטונומית ללמידה.

בואי נגיד עוד משהו על הנעה אוטונומית או פנימית ללמידה. הנעה כזו נובעת משני מקורות: הנאה או סיפוק מעצם הלמידה וייחוס ערך ללמידה. כלומר, כאשר לא כיף ללמוד, לומדים בכל זאת משום שמייחסים ללמידה ערך. והערך העמוק ביותר והמניע ביותר הוא ערך זהותי: תלמיד, למשל, לומד פיזיקה למרות הקשיים והתסכולים שהיא גורמת לו, כי הוא רוצה להיות מדען. האוטופיה הפדגוגית שלנו מסייעת לתלמידים לפתח הנעה פנימית זהותית ללמידה - ההנעה האיכותית והעוצמתית ביותר.

קולות: אני שמחה לסיים את הריאיון באוטופיה פדגוגית. תודה רבה לך על דבריך.

של הרפואה, הפסיכולוגיה של הרפואה, הפילוסופיה של הרפואה וכו'. יום אחד בשבוע התלמידים יבלו בבית חולים, ילמדו מהרופאים ומהאחיות ויעזרו להם. בתי ספר כאלה מיועדים להורים ולתלמידים השואלים את בית הספר "מה יצא לי מזה?" - שאלה טובה שלבית הספר אין תשובה משכנעת עליה. בתי הספר האלה יבנו את האליטה המקצועית שלנו.

הסוג השני של בתי הספר מיועד לתלמידים "חוננים", תלמידים סקרנים שרוצים ללמוד "בלי חשבון", ללא שיקולים אינסטרומנטליים - תלמידים שבית הספר הרגיל מדכא והופך ל"ילדי כאפות". מה יצא להם מזה? הנאה וסיפוק מעצם הלמידה, "למידה שאינה תלויה בדבר". בבתי הספר האלה יתנהל חינוך ברוחו של אפלטון - חינוך לאמת, לטוב וליפה. בתי הספר האלה יבנו את האליטה התרבותית שלנו.

הסוג השלישי של בתי ספר מיועד לתלמידים שאינם מסתדרים עם מסגרות "קשוחות", תלמידים המשגשים רק בתנאים של חופש. כאן נבנה את האליטה היצריתית שלנו.

החזון האוטופי הזה אינו אוטופי כל כך, הוא אינו רחוק מהמציאות. הסתכלי סביבך וראי את שלושת המודלים האלה בשטח. רוב בתי הספר מכווני כלים, בעיקר לכלי הכלים - בחינות הבגרות; חלק קטן יותר של בתי הספר הם מכווני ערכים. אלה הם בתי הספר הסלקטיביים של האליטות.

שם הקוד שלהם הוא

